

T.QAYÍBERGENOV'TÍN «QARAQALPAQ DÁSTANÍ» TRILOGIYASÍNDÁ ÁSKERİY LEKSIKA

Atabaev X. M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

T.Qayıbergenovtın «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasındaǵı waqıyalar qaraqalpaq xalqınıń XVIII–XIX ásirlerdegi jámiyetlik-siyasiy jaǵdayların súwretlegen. Sonlıqtan sol dáwirdegi Xiywa xanlığında bolıp ótken urıslar sáwlelengen. Shıǵarmadaǵı waqıyalar eldegi bolıp atırǵan ádalatsızlıqqa qarsı gúresiw baslı ideyalardıń biri bolıp tabıladı. Bunda xalıqtı sırtqı hám ishki dushpanlardan qorǵaw máselesi tiykarǵı orın tutadı. Sogán baylanıslı trilogiyada qural-jaraq hám urıs islerine baylanıslı sózler kóp qollanılǵan. Shıǵarmada sol dáwirde qollanılǵan qural-jaraqlardıń túrlerine *aybalta*, *qılısh*, *qanjar*, *nayza*, *multıq*, *oqjay*, *semser* hám t.b. sózlerdi kórsetiwge boladı.

Aybalta – uzın saplı, ótkir júzli, yarım ay formasındaǵı urıs quralı. Mısallar: Dárwazaman aybaltasın kese tutup, bir tájım berdi de, ishke juwırıp ketti hám azdan keyin keldi («Maman biy ápsanası»). Tórdegi biyik sıpaǵa tóselgen qızıl ǵalınıń ústine ornatılǵan taxtta otırǵan xan qáháriniń belgisi sınaǵında gúmis aybaltasın jıǵalı basınan ara tura bir aynaldırıp jiberedi («Baxıtsızlar»). Ol aybaltasınıń júzin bir mártebe sıypalap kórip, qashsa ǵapılda qalmawı ushın urıwǵa qolayladı da, ásten ǵana bosaǵadan atladı («Túsiniksizler»). *Qılısh* – shabıw, shanshıw menen jawǵa jaraqat keltiretuǵın qural. Mısallar: Bul ǵap Begiske awır tiyıp, qınabındaǵı qılıshına qolı barıp-aq qaldı da, ózine kelip, bildirmey arman ısırınqıraǵan boldı («Baxıtsızlar»). Bárshege elespesiz júretuǵın Bekjan júzbası aldında ólim barın pisent etpey, qılıshın oń qolında jaltıldatıp kóterip alǵa qaray shaptı («Túsiniksizler»). *Qanjar* – belge baylap júretuǵın eki tárepi júzli, ushı ótkir qural, pıshaq. Mısallar: Dospan kópshilikke betley almay, artına burılıp edi, jumıq kóz eliwbasınıń qınabınan jilt etken qanjarın hám onıń qanjardı óz alqımına aparıp «aynısań, óleseń» degen belgisin kózi shaldı («Baxıtsızlar»). Sayıpazar onıń sońǵı sózin durıs aytqızbay, baylawlıǵınan paydalanıp, qoynınan aq súyek saplı qanjar shıǵara sala, kókiregine urdı, Bekjan quladı («Túsiniksizler»). *Nayza* – qol menen urıp shanshıw ushın islegen, uzın aǵash sabı bar, ushı ótkir urıs quralı. Mısallar: Esik-tórli jerden nayza siltese, dál tiygizedi, adamdı sespey qatıradı («Maman biy ápsanası»). Aydos zángisine shirenip jaw tamangá bir názer tasladı da, qaraǵay saplı nayzasın alǵa soziw menen atın solay burdı («Baxıtsızlar»). Saray aldında qamshıláp quwıp júre eken, xandı kórip láshkerbasılar hawıjlenip, nókerlerdiń nayzadan paydalanıwına hámir etti («Túsiniksizler»). *Qın*, *qınap* – pıshaq, qılısh sıyaqlı qurallar salıp qoyılatuǵın nárese, zat. Mısallar: Jolbarıs Amanlıqtıń qınabınan qılısh alıwına pursat bermedi, bapıldap, ırıldadı, ǵa tırnadı, ǵa tisledi («Maman biy ápsanası»). Áliy ırastan da óltiriwge meyillenip, qınan pıshaq izledi («Baxıtsızlar»). Qızba ásker basıǵa Aydos dálil aytpadı, qınan súyek saplı qanjarın suwırdı («Baxıtsızlar»). Lekin, ózlerińizge málim, bir qınǵa eki pıshaq sıymaydı («Túsiniksizler»). Hátte qılıshlarınıń qınapları da qara, sapları da qara, atları da qara, tap kúyik aǵashlardan soǵılǵanday birewler («Maman biy ápsanası»). *Oq* – multıqqa ornatılǵan kishkene snaryad, patron. Mısallar: Bir maydanlıq atıspadan keyin, Mixaylovqa oq tiyıp bir jırada attan quladı («Maman biy ápsanası»). Náletiy orıs tap usını bilgende, ózine oq shaqırıp, aqıllı bir júzbasını sońǵı oǵı menen óltirdi («Baxıtsızlar»). Ol awzın jıyǵansha bolmadı, dushpanlar toparınan tórt-bes atlı alǵa ótip, qatara oq kóshirdi («Túsiniksizler»). *Oq jay* – áskeriy maqsetlerde qollanılauǵın, ushı nayzaǵa uqsǵan uzın, jıńışke tayaqsha atıw quralı. Mısalı: Ala ayaq torınıń zer naǵıslı eri basına polat qalqan qıstırıp, oń jambasına qara qınaplı qılısh, iynine oq jay asınǵan, qara shekpenli, qara qalpaqlı, saqalı aqsha qarday bolsa da boyı tik, qızıl júzli Orazan batır otır («Maman biy ápsanası»). *Miltıq* – oq penen atılatuǵın, qundaǵı hám uzın stvolı bar urıs quralı. Mısalı: Dabilshılar dabil qaǵıp qápelimde uw-shuw kóterildi, hárkim óz ornın iyelep, oqlı miltıqlardıń awızları shańǵıt shıqqan tárepke qaratıldı («Baxıtsızlar»). *Jaraq* – jawǵa qarsı qollanılauǵın hár túrli qural-sayman, qarıw-jaraq. Mısallar: Ayǵara ata, qalay degen menen qoldan jaraq taslaytuǵın waqıt emes («Maman biy ápsanası»). Maman biy aldın keselep tintiw júrgizgende, olardıń hesh birinen jaraq shıqpadı, kerisinshe qoyınlarınan birew-ekewden kitap shıqtı («Maman biy ápsanası»). Nókerlerińe ayt, jaraqların taslap xan láshkerlerine bas iyip, diz búksin! («Baxıtsızlar»). *Semser* – polattan islegen eki júzi bar, ótkir qural. Mısál: Batır perishteme taza semser, nayza, qalqan keltir («Baxıtsızlar»). *Sadaq* – aǵashtan iyip islegen atıw quralı. Mısalı: Ǵar qatın aqılǵóy bolsa, iynesin-ám sadaqtıń oǵına aynaldıradı («Túsiniksizler»).

«Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında sawash jaǵdayında áskerler oqtan, nayzadan qorǵanatuǵın urıs quralları atları da ushırasadı: *qalqan*, *sawıt*.

Qalqan – áskerdiń denesin qılısh, nayza hám basqa qurallar soqqısınan qorǵanıw quralı. Mısallar: Izlerine burılıp, quwsırıp kelip qalǵanlarǵa qılısh urıp qalqan tuttı, nayza saldı («Maman biy ápsanası»). Batır perishteme taza semser, nayza, qalqan keltir («Baxıtsızlar»). *Sawıt* – deneni nayza, oq, qılısthan saqlaw ushın kiyiletuǵın, polat sımnan islegen áskeriy kiyim. Mısalı: Qız oǵan juwap berip úlgergen joq, quwǵınshılardıń sawıt kiygen, murtlı, hár beti awırıqtay birewi kele sala ǵarırǵa nayza urıp joqarı kóterdi («Maman biy ápsanası»).

T.Qayıbergenovtın shıǵarmasında áskeriy ataq hám lawazımlardı bildiretuǵın *ásker*, *áskerbası*, *láshker*, *láshkerbası*, *sárkarda*, *nóker*, *mıńbası*, *júzbası*, *eliwbası*, *onbası*, *jasawıl*, *jasawılbası* sıyaqlı sózler de ushırasadı.

Mıńbası – bir mıń jawıngerdiń basshısı. Mısalı: Jeńisten keyin, Másıláhát tóbege qurılǵan mıńbasınıń aq shatırınash qasqırlardıń uyasınan keyin kórmey, tez-tez toplanısıp, iyesiz birpada qoyday aybat shegisip, úrpeyisetuǵın Aydosqalanıń xalqı eliwlegen atlınıń ortasında kiyatırǵan Dospandı tanıp, izinen erdi («Baxıtsızlar»). *Áskerbası* – úlken áskeriy bólim baslıǵı, *sárkarda*: Meniń hárezketlerim, mártliklerim áskerbasılardıǵa unap, áwele onbası, sońınan eliwlikke, júzbasılaqqa kóterildim («Maman biy ápsanası»). *Ásker* – áskeriy xızmettegi adam. Mısallar: Sebebi, bul danalıq pikirden paydalanıp xan áskerin kóbeytse, aqıbeti patırat («Maman biy ápsanası»). Qarsılıq etip kóp áskerin jaralı qılǵan qaysı awıl eken? («Baxıtsızlar»). *Láshker* – áskerler, armiya. Mısalı: Jaw láshkeri dumanday bolıp dónip kelse de, ishтеgi xalıqtıń

jalpılamay gázeplengenin túsınıp, biyorın hújım qılıwğa aybındı, biraq qorğandı qamal qılıp qorshadı («Túsıniksızler»). *Láshkerbası* – láshkerlerge, armıyağa basshılıq etetuğın adam: Saray aldında qamshıláp quwıp júr eken, xandı kórip láshkerbasılar háwıjlenip, nókerlerdiń nayzadan paydalanıwına hámır etti («Túsıniksızler»). *Júzbası* – júz atlı áskerge basshılıq etiwshı áskeriy baslıq. Mısallar: Hákimniń alırıp turğanın túsınıp Begis úndemedi, sonıń arasındajúzbasılardan biri juwırıp keldi («Baxıtsızlar»). Bizin batıráshkerbasılarımızdan Muxammedkárim júzbası kelistiredi («Túsıniksızler»). Sorlı nókerlerimiz júzbası ólgenge alırıasıp, onıń gezesine bári birden oq jawdırttı («Baxıtsızlar»). *Eliwbası* – eliw áskerge basshılıq etetuğın adam: Dospan kópshilikke betley almay, artına burılıp edi, jumıq kóz eliwbasınıń qınabınan jilt etken qanjarın hám onıń qanjardı óz alqımına aparıp «aynısań óleseń» degen belgisin kózi shaldı. («Baxıtsızlar»). *Onbası* – on adamnan ibarat kishkene áskeriy bólim baslıq. Mısallar: Onbasılardan Genjemurat, Zarlıq, bala Ernazar menen orıs patshalıǵına ketiw jónindegi tiykarǵı maqsetler burınnan kelisilgen («Túsıniksızler»). Meniń háreketlerim, mártliklerim áshkerbasılardı unap, áwele onbası, sońınan eliwlikke, júzbasılıqqa kóterildim («Maman biy ápsanası»). *Sárkarda, sárdar* – láshkerbası, úlken áskeriy bólim baslıq, komandır. Mısallar: Maman biydiń Áwez bayın qoya berip xan sarayınıń sárkardası ina qawladı menen hám dám bolǵan Esengeldi biydi uzaq maqtasıp, biriniń gápin biri dawam etip ketti («Maman biy ápsanası»). Maǵan kútá qızıq kóringen – bunnan sarras júz jılday ilgeri siziń xalıqtıń elshileri Maman batır degen sárdarınıń basshılıǵında ullıpatsha Elizaveta Petrovnaǵa arza menen kelipti («Túsıniksızler»). *Nóker* – jawınger, ásker [1.67]. Mısalı: Xan nókerlerine qarsılasıw múmkin emes edi, sebebi, sanı jaǵınan on esedey kóp edi («Maman biy ápsanası»). Alakóz jaw nókerlerin serlep, shetinen tiyisip ketti («Túsıniksızler»). Orıslar nókerdi soldat deydi, qazaqlar sarbaz deydi, Xiywa nóker deydi, bizler de ózimizshe at qoyıwımız kerek, - dedi Genjemurat («Túsıniksızler»). *Jasawıl* – áshkerbasınıń oń qolı, shabarmanı, saqshı. Mısallar: Yusip biydiń toynan qaytqanda Abılqayırdıń jasawılları tutıp awızı-murnın baylap alıp qashtı («Maman biy ápsanası»). Ol qılıshın qınabına tıǵıp úlgermey-aq, saray jasawılları qora bolıp Aydosı qorshadı («Baxıtsızlar»). Saǵan jasawıl jiberip aydatıw ornına, aldap shaqırtqanınıń ózi sennen xannıń qorqqanı, balam («Túsıniksızler»). *Jasawılbası* – jasawıllardıń basshısı: Jasawılbası izinen oq kóshirdi, paydasız («Maman biy ápsanası»). *Qarawıl* – gúzetiwshı, saqshı. Mısallar: Taw qısnaǵındaǵı ay baltalı qos qarawıl turǵan tas qapıǵa barıp joǵaladı («Maman biy ápsanası»). Ol Ernazardı kóriwden qarawıllardı jekirindi («Túsıniksızler»).

Shıǵarmada áskeriy islerge baylanıslı basqa da terminler ushırasadı.

Til – sawashta maǵlıwmat alıw maqsetinde qolǵa túsirgen tutqın. Mısalı: Áshkerbası «tünde til ákeliń» dep jumsasa, dizilisip ketip, azanda ekewi eki francuzdı ólgenqoyday qılıp, arqalap kelip turǵanı («Baxıtsızlar»). *Tutqın* – urısta qolǵa túsken adam. Mısallar: Qaraqalpaqlardıń basına túsken qayǵılı hásiretti esitip, eldiń keshegi tutqını Kuzma Borodinniń ósh alıw ornına járdemge keliwi, temirshi usta ulın elge qaldırıp ketiwi, shayıqtı birotala ózgeretti, ústindegi eń awır góne kiyimin sheship taslaǵanday bolıp jeńil sezdi («Maman biy ápsanası»). Ayıbın moynına qoyıp, tutqın qılıptı («Túsıniksızler»). Buǵan sebep: birinshiden, seni tánha xan biledi, ekinshiden, meniń oń kózim sende, úshinshiden, sende payǵambarlıq bar qusaydı, jaqında xan tutqındaǵı barlıq orıslardı bosattı («Túsıniksızler»). *Tıńshı* – jasırın júrip, tıń tıńlawshı adam, shpion. Mısallar: Izlerinen tıńshı qoyıw da námártlik bolıp esaplanadı («Maman biy ápsanası»). Ha, Dospan, Aydos endi seni maǵan tıńshı qıldı ma? («Baxıtsızlar»). *Jaw* – urıs jaǵdayındaǵı qarsı tárep, dushpan. Mısallar: Atlılar, keshqurın jaw kelip, mallardı aydap ketkenin xabarlap atır eken («Maman biy ápsanası»). Arqayın bolmay jawdıń topılısın kútiw kerek, - dedi Aytmurat qızıl bet («Baxıtsızlar»). *Nayzalasıw* – nayza menen shanshiw, túyrew: Demniń arasına taq-taq atıspa, shaq-shaq nayzalasıw keskinlesti («Túsıniksızler»). *Atuspa* – urıstaǵı eki táreptiń bir-birine qarsı úziliksiz oq atıwı: Bir maydanlıq atıspadan keyin, Mixaylovqa oq tiyip bir jırada attan quladı («Túsıniksızler»). *Aq jalaw* – urısıp atırǵan eki táreptiń biri dushpan menen kelisimge shıqqanlıqtıń belgisi sıpatında kóteriletuğın tuw, bayraq. Mısalı: Aq jalaw menen kiyatırǵan qos atlını kórip, kútiwge májbúr boldı («Maman biy ápsanası»). T.Qayıpbergenovtıń trilogiyasında rus tilinen kirgen áskeriy terminler de kóplep ushırasadı.

Soldat – ásker, jawınger: Orıslardıń ullı áshkerbasısı Suvorovtıń soldatların diywaldan sekiriwge úyretip, Ismail qorǵanın alǵan usılın shalalaw esitken edim («Maman biy ápsanası»). Tań atpay pútkil Orenburg gúyzeliske túsip, kóshelerde atlılar kóbeydi, áskeriy kazarmadaǵı soldatlardıń áshkerbasılarınıń buyırıqları astında urısqa atlanıp baratırǵanı kórinde («Túsıniksızler»). *Polk* – bir neshe batalyon hám rotadan quralǵan áskeriy bólim: Sebebi, onıń bar hamalı polktiń poruchigi ǵana («Maman biy ápsanası»). *Eskadra* – bir yamasa bir neshe túrdegi áskeriy kemelerdiń úlken operativ-taktikalıq bólimi: Vice-admiral Naximovtıń eskadrası Túrkiyanıń Qara teńiz flotiliyasın apatqa ushıratı («Túsıniksızler»). *Kazarma* – áskeriy bólim jaylasatuğın arnawlı imarat: Tań atpay pútkil Orenburg gúyzeliske túsip, kóshelerde atlılar kóbeydi, áskeriy kazarmadaǵı soldatlardıń áshkerbasılarınıń buyırıqları astında urısqa atlanıp baratırǵanı kórinde («Túsıniksızler»). *General* – joqarı áskeriy ataq, sol ataqqa iye bolǵan adam: Esitpepediń, Kars qalasın alıwdıń shártleri jóninde inglis generalı Ulyams penen sóylesik júrgizgen adam («Túsıniksızler»). *Vice-admiral* – admiraldan keyingi ekinshi dáreje hám sol ataqqa iye bolǵan adam: Vice-admiral Naximovtıń eskadrası Túrkiyanıń Qara teńiz flotiliyasın apatqa ushıratı («Túsıniksızler»). *Oficer* – qurallı kúshlerdiń komandırler quramındaǵı áskeriy xızmetker. Mısallar: Bir kúniteńiz jaǵasında toqtaǵan hár qıylı korabllerge qızıǵıp, súwretlerin sızıp otır edim, eńsemnen bir oficer únilip tur («Túsıniksızler»). Soń bilsem, meni Peterburgqa ákelgen oficer qol astındaǵı soldatlardı júdá mehirsiz hám júdá ǵana qatal («Túsıniksızler»). *Gvardiyashılar* – láshkerbasınıń arnawlı saqshıları: Saray gvardiyashıları orınlarında qaǵılǵan temir qazıqtay qatıp qaldı («Maman biy ápsanası»). *Partizan* – dushpan basıp alǵan orınlarda qurallı gúres alıp barıwshı iqtıyarlı xalıq armıyasınıń aǵzası: Men gáp kimler haqqında ekenin dárriw uǵıp, way-way salıp jılap jibergenimdi bilemen, bir gezde kózimdi ashsam, partizanlar ekewin bir tabıtqa salıp, jerlewge qolaylap atır eken («Maman biy ápsanası»). T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında ushırasatuğın áskeriy terminler sol

dáwirde bolğan haqıyqat waqıyalardı ashıp beriwde úlken áhmiyetke iye. Jazıwshınıń shıǵarmalarında ushırasatuǵın ayırım áskeriy terminler házirgi waqıtta gónergen sózlerge aylanıp, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınan shıǵıp qaldı. Olardıń ornına basqa túpkilikli hám ózlestirme sózler payda boldı.

ÁDEBIYATLAR

1. Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства. // «Советская тюркология». 1989. №1.
2. Давлетова У. Военная лексика каракалпакского языка. Автореферат кандидатской диссертации. Нукус, 1994.
3. Táńirbergenov J., Malikova I. T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında gónergen sózler. Nókis, «Pimpaz», 2023.
4. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. Ташкент, «Фан», 1990.
5. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. Нөкіс, «Билим», 2019.
6. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Бахытсызлар. Нөкіс, «Билим», 2019.
7. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Түсиниксизлер. Нөкіс, «Билим», 2019.

Rezyume. Maqalada T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasınıń áskeriy leksikası úyrenilgen.

Rezyume. Maqolada T.Qayıpbergenovning «Qoraqalpoq dostoni» trilogiyasining harbiy leksikasi o'rganilgan.

Резюме. В статье изучаются военная лексика в трилогии «Дастан о каракалпаках» Т.Каипбергенова.

Summary. The article examines the military lexicon of T.Kaipbergenov's «Karakalpak dastany (Karakalpak epic)» trilogy.

Tayanış sózler: leksika, áskeriy leksika, sózlik quram, gónergen sózler, terminler.

Tayanch swzlar: leksika, harbiy leksika, luǵat tarkibi, eskirgan so'zlar, terminlar.

Ключевые слова: лексика, военная лексика, словарный состав, устаревшие слова, термины.

Key words: lexicon, military vocabulary, vocabulary, obsolete words, terms.
